

Pavla Horská ■ Eduard Maur ■ Jiří Musil

---

# ZROD VELKOMĚSTA

Urbanizace českých zemí a Evropa

PASEKA  
PRAHA - LITOMYŠL 2002

## Do Vídně, nebo do Prahy?

Vídeň jako metropole monarchie měla bezpochyby základní význam pro počátek procesu urbanizace ve střední Evropě. Už jenom její velikost ve srovnání se všemi ostatními zdejšími městy na konci první poloviny 19. století, nehledě k politickému významu jako sídla dvora a centrálních úřadů, ji předurčovala stát se magnetem nejrůznějších zájemců o kariéru či o chleba. Výstavnost Vídně však tehdy ještě nebudila zvláštní pozornost. V brožůře emigranta z Rakouska Karla Postla *Rakousko, jaké je*, vydané na konci dvacátých let 19. století pod pseudonymem Charlese Sealsfielda, se tvrdilo, že Vídeň jako město není ani tak rozsáhlá jako Londýn, ani tak krásná jako Paříž. Není ani elegantním Berlínem, ani nádherným Petrohradem. Je to prý masivní hlavní sídlo masivní vlády a mocné oligarchie. Ve vznešenosti se nevyrovná Benátkám, v kráse Milánu, Praze v pitoresknosti a Budínu v poloze.<sup>1</sup> Dokonce i vandrující řemeslníci tovaryši považovali Vídeň spíše za druhořadou evropskou metropoli. Když se Alois Beer, soustružnický tovaryš z Dobrušky, vrátil na konci padesátých let 19. století po šestiletém vandru, při němž zkoušel štěstí ve Vídni, ve Štýrském Hradci, Lublani, Benátkách, Veroně a Milánu, řekl mu bratr: „Kdybys raději zavandroval do Paříže – to jest něco jináčí!“<sup>2</sup>

Tento výrok je zachován díky autentickým vzpomínkám, které Beer o své dlouhé cestě na zkušenou sepsal. Zachoval tím dnešním historikům 19. století neobyčejně cenný dokument o poměrech v městech i na silnicích monarchie, kudy ponejvíce pěšky kráčeli vandrující „z rozličných národů a řečí“; směřovali nejčastěji do Vídně. V pamětech se Beer zmiňuje i o zprostředkovatelích, kteří od dvacátých let 19. století zařizovali pro chlapce, nejčastěji prý z jižních Čech, mnohdy ještě školou povinné, vstup do učení u vídeňských řemeslnických mistrů na 6 či 7 let. Že do Vídně chodila sloužit děvčata z různých oblastí českých zemí a setkávala se tam s problémy evropského velkoměsta té doby, je známo i z povídek Boženy Němcové. Podle tradice to byl český a moravský venkov, který se stal hlavním zdrojem dočasných migrantů do Vídně. K ní však od třicátých let začalo přibývat stále více přistěhovalců natrvalo, protože v roce 1900 žilo ve Vídni 308 242 osob příslušných do Čech a 210 090 na Moravu. Podle tehdejších předpisů o příslušnosti do obcí to znamenalo, že buď oni sami, nebo jejich rodiče, případně prarodiče se narodili v některé z obcí Čech nebo Moravy.<sup>3</sup> Je tedy možno říci, že urbanizace českých zemí začíná ve Vídni?

Bez ohledu na Sealsfieldovo mínění, které však v leccčems podporuje i náš pohled dobrušského vandrujícího soustružnického tovaryše Beera, přitahovala Vídeň emigranty z českých zemí, a to zejména z Pelhřimovska, Táborska, Jindřichohradecka, Německobrodsko, Strakonicka, Klatovska, Českobudějovicka, Písecka, Ledčska, Prachaticka, Sušicka, Chrudimska a Třeboňska a te-

měř z celé jižní a střední Moravy. Mezi přistěhovalci z českých zemí do Vídně byli jak lidé s mateřskou řečí českou, tak německou. Demografický bulletin vydávaný statistickým centrem ve Vídni uveřejnil v roce 1986 studii o migracích v Rakousku v letech 1850–1890; specifická pozornost je v ní věnována srovnání migrační přitažlivosti Prahy a Vídně.<sup>4</sup> Do obou měst přicházeli migranti už před rokem 1850 a v obou nalézali, jak by se na první pohled zdálo, podobné ekonomické podmínky. Mimoto byly v obou německé vysoké školy, univerzity a polytechnika, obchodní sklady a velké kupecké domy, prosperující řemesla a živnosti, průmyslové čtvrti a nová předměstí s továrnami, které zaměstnávaly desítky, ba stovky nevyučených dělníků a skýtalý možnost zaměstnání i pro ženy a odrostlejší děti z dělnických rodin. Vídeňský průmysl však byl rozlehlejší a technicky pokročilejší. V jedné z prvních statistik parních strojů v Rakousku z roku 1841 se uvádí, že ve Vídni se užívalo k pohonu továren 35 parních strojů o výkonu 395 k, v Brně 30 parních strojů s výkonem 307 k a v Praze jen 14 parních strojů o výkonu 143 k.<sup>5</sup>

Metropole monarchie Vídeň přitahovala stejně intenzivně migranty z Dolního Rakouska jako z jižních a jihovýchodních Čech či česko-moravských hranic. Není ovšem snadné objasnit, proč se do ní stěhovali Češi i Němci z jižních Čech a téměř celé Moravy, Slovinci z alpských zemí, Poláci a Rusíni z Haliče, zatímco Němci ze severních Čech a z alpských zemí – s výjimkou Dolních a Horních Rakous – tam natrvalo odcházeli jen zřídka. Srovnáním migrační přitažlivosti Prahy v letech 1850–1890 s migrační přitažlivostí Vídně lze objasnit veliký rozdíl v postavení obou měst v monarchii. Na stvoření Prahy jako národní metropole Čechů v druhé polovině 19. století se nepodílelo obyvatelstvo žádné ze zemí monarchie mimo Čechy. Dokonce ani z Moravy nebylo mnoho přistěhovalců. Jen obyvatelstvo středních a severovýchodních Čech přitahovala více Praha než Vídeň. Ze severozápadních Čech, zejména z hustě osídleného česko-saského pomezí, se do Prahy stěhovalo ještě méně obyvatelstva než do Vídně. Pohled na mapu migrační přitažlivosti Prahy a Vídně velmi názorně ukazuje silný populační zdroj českých zemí v 19. století, který vystačil na to, aby jejich rodáci spoluvytvořili či vytvořili jak obyvatelstvo Vídně, tak Prahy. Přitom po celé délce severočeské hranice od ašského výběžku k broumovskému setrvaly dvě třetiny obyvatelstva po celý život poblíž svého rodiště, takže se na migracích v českých zemích podílely daleko méně než obyvatelé středních či jižních Čech a Moravy.<sup>6</sup>

V osmdesátých letech 19. století se ve Francii stalo téměř módou považovat Vídeň za slovanské město. Když roku 1885 vyšly v Paříži tiskem fingované dopisy přáteli o vídeňské společnosti pod jménem Paul Vasili, jež bylo považováno za pseudonym Julietty Adamové, francouzskému publiku byla Vídeň představována jako město se zcela jinou atmosférou než středoevropská německá města.<sup>7</sup> Byla to prý slovanská krev velkého množství Vídeňanů, která ovlivňo-

vala život v jejich městě. Jako důkaz slovanského původu obyvatel bylo uveřejněno ve francouzském pojednání německy několik veršů z kupletu Seidela a Weisbergera, zpívaného na počátku osmdesátých let 19. století po vídeňských hospodách: „Das Haus gehört dem Pospisil, jenes gehört dem Kratochvil und beide baut der Navrátil.“<sup>8</sup> Zároveň se čtenář zmíněných dopisů dozvěděl, že prý vídeňská buržoazie je lidového původu – na rozdíl od ostatních evropských buržoazií, dokonce prý pocituje s lidem solidaritu a má s ním podobný charakter. S lidovými vrstvami se společně baví, a to na rozdíl od šlechty, která je od všech ostatních vrstev zcela oddělena. Čím více prý se vídeňská buržoazie společensky povznáší, tím výše se jí snaží šlechta uniknout směrem vzhůru. Proto prý rakouská šlechta zavrhuje všechno „moderní“, aby se nikde nesetkávala s liberální buržoazií. Ta sice závidí Židům majetek, ale není tak fanaticky antisemitská jako berlínská buržoazie. Vídeňská buržoazie je prý velmi početná a ještě se neustále rozmnožuje vzestupem lidí z nižších společenských vrstev. Je ze všech tříd nejvzdělanější a nejkultivovanější – pocházejí z ní profesori od středních až po vysoké školy, vědci, literáti a umělci – a není ani nijak chudá, a proto prý díky své inteligenci, vzdělání a majetku vídeňská buržoazie hraje velkou úlohu i v politice.

Společnost, s níž se ve Vídni setkal v polovině osmdesátých let 19. století francouzský publicista, nesla patrně mnohé stopy přílivu imigrantů, který zesílil po roce 1850. Do té doby byla Vídeň stejně jako Praha městem v hradbách s branami, kde byl pohyb obyvatelstva kontrolován. Když se soustružnický tovaryš Beer v roce 1849, „když války zuřily“, blížil k Vídni, vracející se vandrovníci ho varovali, že se do města nedostane, zvláště nemá-li tři zlaté. U vídeňských bran skutečně vedle vandrovní knížky požadovali od Beera „cestovné“. Musel si vstup vyprositi nářkem, že byl po cestě okraden a že má ve Vídni slibnou práci. Mezi březnem a říjnem 1849 platilo v Rakousku prozatímní obecní zřízení, jež se mělo stát základem pro vybudování samosprávy obcí, okresů, krajů a zemí, když v důsledku revolučních požadavků bylo zákonem ze 7. září 1848 zrušeno patrimoniální zřízení. Systém dvojí veřejné moci v Rakousku, vrchnostenské a státní, měl být zásahem shora přeměněn tak, že nejnižší jednotkou správy se měla stát obec, podřízená okresnímu hejtmánství. Dozor státu nad městy však nezměnil nijak radikálně přístup obecních úřadů k přijímání cizinců. Města, zejména ta, která vděčila za svůj rozvoj v první polovině 19. století nikoli vrchnosti či státu, nýbrž průmyslovému podnikání, pohlížela v polovině 19. století na nadcházející změny s obavami.<sup>9</sup>

Proto se ve velkých průmyslových městech vehementně hlásily o přístup k moci liberální politické směry, rozpadající se v Rakousku podle národnosti. Bez ohledu na slovanský či lidový původ Vídeňanů politický vliv ve městě ztráta a téměř až do konce 19. století udržela rakouská strana německých liberálů. Ta se těšila podpoře bank nového typu, zakládaných v Evropě v letech

1850–1870 pro financování průmyslu a železnic. Mohutníci rakouské bankovní tví i průmysl potřebovaly takové centrum, jakým byly v té době západní metropole. Do Vídně se proto stěhovala nejen centrální ředitelství bank, průmyslových závodů a železničních společností, nýbrž i kapitalisté zbohatlí podnikáním v provinciích, kde životní standard nemohl dostatečně rychle sledovat rostoucí nároky na bydlení či zábavu společenských elit.

Tim více pak ovšem ve Vídni rostl počet pracovních příležitostí pro všechny druhy aktivit zajišťujících služby velkoměsta. A nejen to. Nový způsob spravování veřejných financí a organizace bankovníctví podnítily i v Rakousku myšlenku urbanismu a plánovitě přestavby velkoměst. Idejí monumentální výstavby Vídně nelze předjímat pouze okolnost, že císař František Josef I. dal 20. prosince 1857 příkaz k úplnému zbourání starobylých vídeňských hradeb a pověřil několik předních architektů vypracovat plán na urbanistické řešení projektu Ringstrasse – Okružní třídy – a přilehlých staveb po vzoru pařížských bulvárů, který měl propojit historický střed města s novými ulicemi s vysokými nájemnými domy – činžáky. Čím více se ve Vídni stavělo, tím více přicházelo do města slovanských dělníků, služebníků i živnostníků a obchodníků a tu a tam i podnikatelů využívajících příležitostí, jakou jim poskytoval nebývalý stavební boom.

Případ anonymních českých Pospíšilů, Kratochvílů a Navrátilů měl v historii výstavby Vídně i zcela konkrétní podobu v osobě českého architekta a stavitele Josefa Hlávky. Přišel do Vídně studovat a usadil se zde, když si ho roku 1860 vybral František Šebek, vlastník prosperující vídeňské stavitelské kanceláře, za svého nástupce. Tak dostal Hlávka příležitost stát se úspěšným stavebním podnikatelem v době nové urbanistické koncepce Vídně. Stavěl i veřejné budovy po celém Rakousku, vydělal mnoho peněz, do dějin však vstoupil spíše jako mecenáš české kultury a zakladatel České akademie věd a umění než jako jedna z největších postav v dějinách českého stavitelství.<sup>10</sup> Sotva třicetiletý vyhrál roku 1861 soutěž na stavební provedení Dvorní opery na Ringstrasse. Architekti projektu Eduard van der Nüll a August von Siccardsburg nepřežili nepříznivou kritiku vídeňské veřejnosti i samotného císaře, když byla budova opery roku 1869 dokončena, ale Josef Hlávka rozmnožil touto stavbou své jmění o 400 000 zlatých a byl jmenován stavebním radou. Stal se jedním z mnohých, kdo se podíleli na vybudování velkolepého projektu „císařské“ Vídně, v němž současníci neviděli ani tak počtu panovníkovi, jako spíše oslavu nové společnosti, která ve velkoměstě z druhé poloviny 19. století nalezla svou představu harmonie spějící k pokroku a vítězství rozumu.

Stefan Zweig, narozený roku 1881, ve svém často citovaném *Světě včerejška* psal o Vídni svého mládí, jako by skutečně splňovala představu o harmonickém uspořádání městské společnosti. Byla mu městem zřetelně rozvrstveným zároveň nádherně sladěným jako orchestr. Okolo centra nadnárodní monar-

chie – císařského hradu – se kupily ve středu města paláce rakouské, polské, české a maďarské vysoké šlechty. Ve 3. vídeňském okrese sídlila „dobrá společnost“: nižší šlechta, vysocí úředníci, diplomaté, „staré rodiny“. Průmyslníci a obchodníci bydleli v blízkosti Ringstrasse. Drobným měšťanům patřily vnitřní okresy: 2.–9. Na vnějším vídeňském okruhu žil proletariát. Všichni prý ale spolu komunikovali v divadle při velkých slavnostech. Při květinovém korzu v Prátru třikrát sto tisíc lidí nadšeně pozdravovalo „horních deset tisíc“ v jejich nádherně vyzdobených kočárech. O tom, že ve Zweigově zcela vážně prezentovaném líčení Vídně z přelomu 19. a 20. století by mohla být i špetka ironie, uvažují teprve jeho dnešní životopisci.<sup>11</sup> Stefan Zweig, syn majitele prosperující přádelny v severních Čechách, který svou rodinu usadil ve Vídni, popisoval vídeňskou buržoazii jinak než Vasilii. Nejenže se mu slovanský původ Vídeňanů nezdál ničím nápadný, i rozdělení buržoazie na „dobrou“ či „starou“, nové průmyslníky a drobné měšťany neodpovídalo Vasiliiho názoru o převážně středostavovském charakteru vídeňské buržoazie.

Carl E. Schorske, jehož kniha *Vídeň na přelomu století* dosáhla několikrát ho vydání a nedávno vyšla i česky, vidí hlavní motor vídeňské společnosti v myšlence politického liberalismu. Rakouská liberální buržoazie si podle Schorskeho postavila svůj pomník na slavné vídeňské Ringstrasse, když dal městu rozsáhlá území stržených hradeb okolo historického centra. Radnice, univerzita, parlament, opera, obě muzea a další veřejné i obytné stavby vybudované podél Ringstrasse prý vytvořily obrovské fórum, které může dnešnímu pozorovateli lépe než kterýkoli jiný příklad posloužit jako obrazná ukázka myšlení tehdy vládnoucího rakouského liberalismu. Za zvláště symbolickou považuje Schorske volbu mohutné sochy Athény, bohyně moudrosti, která měla podle návrhu dánského architekta Theophila von Hansena stát před vídeňským parlamentem. Byla však vztyčena až roku 1902, téměř dvacet let po dokončení stavby, prý dlouho poté, co se duch rozumu z této budovy vytratil. Tento Schorskeho bonmot však neznamená, že by si jako zasvěcený vykládal společenských vlivů v kulturní atmosféře Vídně „konce století“ dobře neuvědomoval, že liberální vyšší střední vrstvy v Rakousku zůstaly patrně věrně myšlence vzdělání mas jako předpokladu zavedení demokratického politického řádu. Program vypracovaný proti aristokracii a největším boháčům se však obrátil proti liberálům samotným. Podle Schorskeho měl rakouský liberalismus dostatek energie k rozvrácení starého politického řádu, ale nebyl schopen ovládnout společenské síly, jež se tím uvolnily. Schorske se domnívá, že masová antiliberální hnutí konce 19. století povstala zezdola, protože vrstvy, které nazývá německou maloburžoazií v Rakousku, byly antiliberální. Na prvním místě mezi idejemi, jež podlomily víru vzdělaných středních vrstev v nacionální vývoj dějin, jmenuje však český nacionalismus a teprve pak pangermánský nacionalismus, křesťanský socialismus a také hnutí chudých Židů – sionismus.<sup>12</sup>

Schorske se domnívá, že příčinou vzpoury maloburžoazie byl odpor k ponížování vzdělaných středních vrstev, ovšem připouští, že německý nacionalismus rakouských liberálů, vzniklý z odporu proti kosmopolitní pozici aristokracie, vzbudil odpor celých slovanských národů, ne jen některých jejich vrstev. Přesvědčení francouzských publicistů o slovanském a lidovém původu Vídeňanů mohlo tedy sugerovat myšlenku, že právě tito příchozí zvrátili vliv liberálů v rakouské metropoli. Jak Schorske, tak Vasilii si však málo všimají ekonomických důsledků budování velkoměsta. Mohl zde totiž vzniknout začarovaný kruh, když velkorysé urbanizační projekty vyvolané touhou mocné politické strany liberálů po reprezentaci přilákaly do Vídně široké neuspokojené vrstvy dělníků a drobných živnostníků, které se obrátily nakonec proti politické moci svých zaměstnavatelů. Zatímco tedy příchozí do Prahy na přelomu století posilovali antiliberální tendence českého národního hnutí, vídeňští imigranti vnášeli do místní politiky spíše posilu odporu proti „vládě mezinárodního kapitálu“. Historikové hospodářských dějin totiž ve vzniku mezinárodního úvěrového systému v padesátých a šedesátých letech 19. století viděli příčinu toho, že se Vídeň v druhé polovině téhož století stala jednou z předních evropských metropolí. Historikové dějin umění ovšem za důležitější pro mezinárodní věhlas Vídně pokládají okolnost, že urbanistický projekt, který dal vzniknout monumentální výstavbě Ringstrasse, byl dílem nové urbanistické teorie reprezentované jak mezinárodně uznávaným ctitelem historismu v architektuře 19. století Camillem Sittem, tak jedním z prvních racionálních funkcionalistů Otto Wagnerem. Za průkopníka vzniku urbanistické teorie je sice považován španělský architekt Cerda, jenž roku 1867 vydal v Madridu knihu *Teoría general de la urbanización*, Camillo Sitte, který založil své stěžejní teoretické dílo *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* z roku 1889 na kritice funkcionalistických staveb z Ringstrasse a obhajobě historismu v monumentální městské výstavbě, se však rovněž řadí k teoretikům funkce moderního města v Evropě. Teprve za několik desetiletí po něm vstoupili mezi tvůrce teorie moderního evropského města francouzští architekti Tony Garnier svou knihou o průmyslovém městě a Le Corbusier, mezinárodní autorita v urbanistických teoriích meziválečného období.<sup>13</sup>

Tu, že se stala Vídeň v druhé polovině 19. století cílem tolika přistěhovalců z různých zemí monarchie, nikterak nevysvětluje, co rozhodlo, že mladý řemeslník či divák původem z jižních Čech či Českomoravské vysočiny hledající štěstí ve městě zamířili častěji do Vídně než stejní zájemci o práci ze sousedních okresů jižní části středních Čech, kteří téměř vždy odcházeli do Prahy. Urban považoval města v době dlouhého panování císaře Františka Josefa za hlavní cíl migrací jeho poddaných, a to především metropole, z nichž v roce 1890 administrativně spojila s předměstími, takže v předvečer války měla

už víc než 2 000 000 obyvatel, kdežto celá tehdy ještě administrativně nespojená pražská aglomerace nedosahovala ani 700 000 obyvatel.<sup>14</sup> Podmínky přistěhovalců se však v průběhu let měnily. Od poloviny 19. století se ve Vídni i v Praze projevovaly výkyvy způsobené v zaměstnanosti ekonomickým cyklem krizí a konjunktur. V době hospodářské krize, kdy vázl odbyt továrního zboží, byla města už poslední nadějí, jak přežít, nejen pro nezaměstnané, ale i pro podnikatele hledající uplatnění v jiném oboru. Trvala-li ovšem krize v průmyslu, dělníci zastavovali se i řada tradičních aktivit hospodářského růstu ve městech. Především se zpomalovala výstavba, na níž se podílely jak sezonní pracovníci, tak mnoho stavebních řemesel. Prvním znamením počínající hospodářské krize ve městech býval odchod dělníků z cihelen, sezonních zedníků a jiných stavebnických profesí. Museli si totiž pospíšet, aby dostali práci jinde, kde snad ještě krize nepropukla. I zámořští emigranti se za krizi houfně vraceli do staré vlasti – a při nejbližší konjunktúře z ní zase odešli.

Čím větším a „evropštějším“ velkoměstem se Vídeň imigrantům zdála, tím spíše se mohla stát osamělému jednotlivci pastí, když se mu nepodařilo nalézt ani zaměstnání, ani partnera, ani smysl existence odtržené od rodiště i rodiny kdesi ve vzdálené provincii. Ve zvlášť složité situaci se ocitly ženy, které v tradičních společnostech byly zvyklé definovat své ženské já vztahem k potřebám a touhám svých blízkých. Nikoli náhodou v často citovaném románu Roberta Musila *Muž bez vlastnosti* uvažuje jedna z protagonistek – Agáta – v předválečné Vídni: „Jsem snad moderní žena, hospodářsky nebo duševně nějak činná? Nejsem. Jsem žena zamilovaná? Taky ne. Jsem hodná družka a matka, která do života vnáší harmonii, prostotu a buduje hnízdečko? To už vůbec ne. Co tedy ještě zbývá? Nač jsem potom na světě?“ Stejně dobře by se však po smyslu lidské existence mohl ptát i muž, jehož očekávání velkoměsto zklamalo. Jen velmi obtížně totiž bylo lze nalézt cestu zpět. Badatelé, kteří podnikli pod vedením Jacquesa Dupâquiera na počátku devadesátých let 20. století zatím nedokončenou genealogickou anketu o společnosti 19. století ve Francii, se sice setkávali s případy opětného odchodu z měst, ale ještě častěji s úmrtími osamělých jednotlivců ve městě.

Pokud by se obyvatelé neúrodných a neprůmyslových krajů ve středních Čechách velkoměsta báli, Praha jim skýtala větší jistotu než Vídeň. Jednotlivost přistěhovaleckého proudu z česky mluvících krajů vytvářela pocit národní solidarity, narušované pouze v dělnickém prostředí snem o solidaritě třídní, v níž se však individuální osud jednotlivce ztrácel více než v pocitu národní identity. Ti, kdo se trvale usadili ve Vídni, se poměrně rychle asimilovali ve vídeňské rodinné společnosti velkoměsta. Jen málo z nich se po 1. světové válce ještě hlásilo k české národnosti svých předků. Už za monarchie se stali Vídeňany, což ovšem nemuselo znamenat vždy Rakušany. Ti, kdo přišli do Prahy, vyvolali její český charakter, o němž až do jejich příchodu snad ještě mohlo být pochybo-

váno. Nikoli však od té doby, kdy se zaplnily nově vzniklé předměstské obce Kralovské Vinohrady, Žižkov, Nusle, Michle a mnoho ze starších vesnic pražského okolí splynulo s městem. Vytváření pražské aglomerace však neznamovalo jen nebývalé seskupení pracovních sil k tomu potřebných, vyvolalo i pozoruhodné urbanistické koncepce. Podle Marie Benešové patřilo na počátku 20. století pojetí městské architektury českými architekty v evropském kontextu jedno z průkopnických míst. Když se vyřešil letitý spor o odkoupení pozemků pražskou obcí od vojenské správy, začaly se bourat, roku 1874, pražské hrady, nejprve na Poříčí. Bourání pokračovalo nepravidelně na různých místech až do konce století. Čeští architekti a stavitelé se poměrně záhy přihlásili k podobě na evropské urbanizaci, a to *Pamětním spisem o upravení a rozšíření kralovského hlavního města Prahy*, podaným Spolkem architektů a inženýrů v Čechách roku 1873.<sup>15</sup> Už deset let předtím vznikl však první regulační plán města Brna, které si po vzoru vídeňské Ringstrasse vybudovalo zelený okruh řadou reprezentativních budov v duchu moderního urbanismu. Naproti tomu v Praze nespočívala podstata proměny ve velkoměsto v grandiózních urbanistických činech. Do jisté míry tomu bránilo rozdělení monumentálního prostoru fukou, takže za urbanistickou koncepci je třeba považovat i projekty a stavbu čtyř pražských mostů od roku 1868 do konce století.<sup>16</sup>

Hdyž na počátku 20. století nebyly díky české špičkové architektuře vzdělané střední vrstvy v českých velkoměstech nikterak pozadu za evropským urbanistickým myšlením, dědiční měšťané příliš nedbali na kosmopolitní liberální představy o metropolích budoucnosti. Zdobili stověžatou Prahu dalšími věžičkami na střechách svých nových činžovních domů a více než urbanistické koncepcí je zajímala rychlá návratnost prostředků vložených do stavby. Věděli, že starobylé pražské šlechtické paláce, po jejichž monumentalitě pokukovali, přinášely svým majitelům jen obrovské výdaje na stavbu i údržbu, jež byly hrazeny z výnosu venkovských velkostatků. Naproti tomu nově stavěné činžovní domy dovolily svým měšťanským majitelům splácet půjčky u bank a přitom jim ještě zajišťovaly slušné příjmy, a tedy i obcím daně. Představovaly také daleko menší rizika finančních ztrát než podnikání v průmyslu, jehož se většina měšťanů v českých zemích od dob průmyslové revoluce obávala. Přes všechno vlastenecké nadšení pro „zlatou slovanskou Prahu“ neměla proto také česká společnost na přelomu 19. a 20. století dostatek prostředků na velkolepé urbanistické projekty, byť hodnotné umělecké záměry tehdejších architektů nechyběly. Není patrně náhodou, že uskutečněná a v evropském měřítku oceňovaná díla české architektury té doby představovaly spíše objekty sloužící dennímu životu velkoměst než monumentální pomníky bohatství a politického vlivu nejbohatších vrstev společnosti.

I přes skromnější nároky na bydlení a reprezentaci společenských špiček v Praze a touhu pražských měšťanů zachovat „národní“ ráz města se Pražané

leckdy učili velkoměstskosti ve Vídni. Zejména nadšení Vídeňanů pro divadlo bylo sdíleno obecněji. Pro Šimona Welse, který se na přelomu šedesátých a sedmdesátých let učil v pražském Starém Městě obchodním příručím, patřilo divadlo k vrcholným městským zážitkům.<sup>17</sup> Nejen studentská mládež, nýbrž i řemeslníci a tovaryši tvořili prý velkou část pro divadlo nadšeného občanstva. Když pozdější staročeský politik Adolf Srb, roku 1868 ještě student z Rokycan, prožíval oslavy sedmdesátých narozenin Františka Palackého v pražském Národním divadle, později zbořené dřevěné provizorní budově za Koňskou branou, uvědomil si, že vlastně nikdy jindy oslavence v divadle neviděl než při této příležitosti.<sup>18</sup> Ve „starých“ pražských měšťanských rodinách se příliš nesdílelo nadšení vídeňských středních vrstev pro operety a zábavné komedie o životě měšťáků. Eliška Krásnohorská vzpomínala, že Karolínu Světlou rozčilovalo, když si její muž, středoškolský profesor, doma prozpěvoval „triviální texty operetních kupletů“, které pochytil v pražské Aréně. Karolína Světlá považovala ovšem za marnost nejen pro velkoměsta své doby typické zábavní podnikání, ale i v pražské vyšší společnosti běžné najímání fiakrů na promenádu do Stromovky, kde se jako ve vídeňském Prátru konala květinová korza.<sup>19</sup> Plesové kroniky českých pražských novin z osmdesátých let si sice zakládaly na podrobném popisu výzdoby sálů i toalet dam, ale nezapomněly se téměř nikdy zmínit, že přepych se v české měšťanské společnosti povážlivě vzrůstá. Snad ti novináři chtěli upozornit na vítané formování české velkoměstské elity, ale možná že nechtěli ani ztratit přízeň čtenářů vyznávajících ideál skromného blahobytu plynoucího z nároků přiměřených příjmům. České noviny musely počítat s tím, že v Praze pro lesk slavností chyběla přítomnost císařského dvora i vídeňských „horních deset tisíc“, jejichž příjmy byly tak velké, že si bez obav ze zchudnutí mohly okázalé vystupování na veřejnosti dovolit.

Egon Ervín Kisch, židovský intelektuál a německý novinář, vyčítal pražským Němcům, že se pokládají za oněch „horních deset tisíc“, třebaže česká společnost je za své členy nepovažovala, stejně jako oni se necítili být součástí společnosti české. Podle Kische žilo na počátku 20. století v Praze oproti 500 000 Čechů jen 25 000 Němců a ti vůbec nepatřili k lidovým vrstvám. Byli to prý „majitelé hnědouhelných dolů, správní radové baňských podniků a Škodových závodů, chmelaři, kteří jezdili sem a tam mezi Žatcem a Amerikou, cukrovárníci, textilní baroni a majitelé papíren, stejně jako bankovní ředitelé; do jejich společnosti chodili profesori, vyšší důstojníci a státní úředníci“.<sup>20</sup> Podle Kische by tedy byla „německá“ Praha ustrnula v období, kdy největšími průmyslovými magnáty byli podnikatelé severočeské oblasti, jak ji vytvořila první průmyslová revoluce. Kischovo tvrzení, založené na vzpomínkách z jeho pražské novinářské kariéry, ostatně není nikterak v rozporu s tím, co získal z podrobné analýzy rakouských statistik z druhé poloviny 19. století americký badatel Gary B. Cohen.<sup>21</sup> V době první průmyslové revoluce byla Praha ovšem ještě dvojnásobně

menším městem. Pražská vlastenecká společnost, kterou podrobně zkoumal Vladimír Macura,<sup>22</sup> byla v první polovině 19. století skupinou odlišující se od běžné sociální normy měšťanské společnosti své doby, jejímž ústředním zájmem bylo neustálé prokazování podnikatelské zdatnosti. Ovšem právě tato síla v sílu vlastního vzdělání a přičinlivosti byla u českých středních vrstev natolik silná, že vědomě odmítaly kulturní a politickou nadvládu Němců nad všemi ostatními národy monarchie ve jménu superiority německého myšlení, národy a humanismu, ještě na počátku šedesátých let propagované stranou německých liberálů v Rakousku.<sup>23</sup>

Obecně se mělo za to, že bohatí přívrženci německých liberálů tíhli do Vídně, kam plynula i většina zisků z „velkého“ podnikání v českých zemích. „Drobní“ německí lidé z pohraničních oblastí však většinou zůstávali doma, kde měli po celé 19. století dost příležitostí pracovat za mzdu či vést malé živnosti. Nikterak nepocítovali jako konkurenci na pracovním trhu, když „drobný“ lid český z neprůmyslových oblastí českých zemí odcházel houfně pracovat do Vídně. Zato když se na konci 19. století začaly rozrůstat severočeské uhelné revíry a česká pracovní síla začala pronikat do německého pohraničí, propukly národnostní konflikty, které otrásovaly politickou stabilitou celé monarchie. Profesionální struktury českého i německého obyvatelstva českých zemí se industrializací téměř sblížily, průmysl v českých rukou začal dohánět náskok německých průmyslových oblastí, kde k akumulaci kapitálu docházelo už v preindustriálním období. Především se ale zemská metropole Praha rozrostla ve velkoměst evropského významu a přijala úlohu „národní“ metropole. Urbanizační proces vynesl na povrch politického dění v habsburské monarchii nesmiřitelné kompetenční Němců a Čechů, z nichž jedni i druzí obývali nejindustrializovanější teritoria rakouského státu a byli v tomto státě vzděláním, tradicemi a způsobem života nejpodobnější národům západní Evropy. V žurnalistických soubojích si však obě národnosti navzájem upíraly své skutečné hodnoty a hrubě se obviňovaly ze slovanské méněcennosti a germánského zupáctví. Dějištěm česko-německého sporu se v období vrcholící urbanizace stala Praha. I to mohlo poluodhodovat o její rozdílné přitažlivosti pro české a pro německé obyvatelstvo.

Vně otázky urbanizace českých zemí zůstávají ovšem mezinárodní souvislosti česko-německého sporu. Podpora, které se tou či onou formou dostávalo zahraničním Němcům z Německa, měla vliv na vývoj strany německých liberálů v Rakousku. Ta se sice zasadila o velkorysé pojetí urbanistického projektu Vídně výstavbou honosné Ringstrasse na místě zbouraných hradeb a dala tím najevo, že se považuje za dědičku slávy císařského sídla, ovšem ještě před koncem století musela ustoupit antiliberálním hnutím různého zbarvení podporovaným „drobným“ lidem a „malou“ buržoazií, přilákaným do velkoměst v době jejich největšího růstu. Na rozdíl od Vídně neměla Praha „svoje“ mocné a bo-

haté liberály, kteří by si mohli dovolit podobné urbanistické projekty, jako byl vídeňská Ringstrasse. Pražská výstavba proto probíhala skromněji a neorganizovaněji. Podobně jako ve Vídni však okolo historické Prahy vyrostl mohutný pás předměstských obcí s úřednickými i dělnickými čtvrtěmi. Skromné podmínky stavebníků a většina zájemců o byty předurčily i poměrně nízký průměrný standard bydlení, což bývá považováno za neklamné svědectví o převážně středostavovském charakteru obyvatelstva pražské aglomerace na počátku 20. století. Nejen v Praze, ale i v ostatních velkých českých městech vycházely požadavky na bydlení spíše ze srovnání s venkovem, odkud četní „velkoměstci“ bezprostředně pocházeli. Naproti tomu výstavba Brna se v mnohém řítila vídeňskými vzory a německá města ze severního pohraničí Čech a západoceské lázně se v ledačems inspirovaly z Německa. Avšak skutečnost, že přepychové příbytky jak německé, tak české velkoburžoazie se ve velkých městech českých zemí omezoval zpravidla na několik ulic či nerozsáhlých vilových čtvrtí, nebyla výsledkem vývoje bytové architektury. Vycházela spíše z toho, že vlastně v českých zemích – mimo četná zámecká sídla na venkově a pražské meclostranské barokní paláce – nikde nebyla v době habsburské monarchie dostatečně „dobrá adresa“, kde by se mohl usadit boháč mezinárodního formátu, schopný soutěžit se společenskými špičkami tehdejší Evropy.

### Důsledky industrializace, nebo druhá průmyslová revoluce?

Průmyslová revoluce rozvinula v českých zemích širokou škálu možností, jak se podílet na vzniku nových výrobních postupů u zboží denní spotřeby, stejně jako na těžbě a zpracování nových surovin. To vše se však odehrávalo spíše mimo města či na jejich okrajích. Zboží, které se vyrobilo ve vzdálených továrnách, se však muselo balit, rozesílat, prodávat. Velká města měla lepší spojení se světem, rozvinutý mezinárodní obchod, specializovaná řemesla, a hlavně trh s bohatým odbytem předmětů, o něž na venkově nebyl dostatečný zájem. A tak se ve velkých městech začaly vytvářet příklady různého druhu podnikání „v malém“. Kdo neprovozoval obchod ani řemeslo na vlastní pěst, mohl se stát dobře placeným inženýrem v továrně či úředníkem v bance. Stejně jako ten, kdo vlastnil dům nebo jinou nemovitost, mohl vložit své úspory do průmyslového podnikání – nakoupil akcie banky či továrny. Většina „českých“ podniků založených za příznivé hospodářské konjunktury na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století byla akciových. Z Prahy se tento způsob podnikání přenesl i do jiných velkých měst. Bohaté zemědělské kraje začaly pěstovat cukrovou řepu a zakládat „rolnické“ akciové cukrovary. Od té doby informace o hospodářské situaci průmyslu nejen v českých zemích, nýbrž v celém Rakousku a možno říci i v celém světě přestaly být exkluzivním zpra-

vidáním pro bohaté a začaly zajímat kdekoho, továrníky a akcionáře i řemeslníky a dělníky na prosperitě průmyslu závislé.

Velká města, zejména zemské metropole – prostřednictvím tisku, centralizační administrativy často vzdálených továrních závodů, generálními ředitelstvími a lokálních peněžních ústavů různého účelu, křižovatkami železniční a říční dopravy a také od poloviny 19. století se rýsujiící myšlenkou urbanismu – se stala mozky industrializace země. Odtud, a ne už přímo z kolébky průmyslové revoluce, Anglie, jako kdysi, se šířily technické inovace, investiční strategie a budovatelské záměry často do vzdálených oblastí. Pečlivé sledování potřebných informací pro podnikatele v tehdejší odborném i běžném tisku umožňovalo dnešnímu historikovi aspoň trochu nahlédnout do světa průmyslových kapitánů i jejich zaměstnanců, bez nichž by se asi vývoj měst v českých zemích ubíral úplně jinou cestou, známou z východní Evropy. Dosvědčuje to osud velkých měst v „neprůmyslových“ východních zemích habsburské monarchie.

Příznivá průmyslová konjunktura v polovině padesátých let 19. století nepomohla ani tolik rakouským závodům, spíše vedla k mohutnému rozmachu jejich potenciálních konkurentů v zahraničí, především v Německu. Dokud v monochromu trvala velká poptávka po výrobcích průmyslových závodů, ať už pro železnice či pro velkostatky, které po zrušení roboty roku 1848 nakupovaly ve velkém množství zemědělské stroje a nářadí, nebo pro státní arzenály, doplňující výroby střeliva, ceny tuzemských výrobků rostly. Cena kujného železa v Čechách se zvýšila na počátku konjunktury o 50–60 %. Jakmile však rakouská vládní politika ustoupila nátlaku železničních společností a snížila clo na dovoz anglických a belgických kolejnic, jejichž cena na světovém trhu po vypuknutí evropské hospodářské krize v roce 1857 prudce klesla, zaplavily rakouský trh výrobky zahraničních konkurentů. Od května 1857 klesal na vídeňské burze kurz zahraničních cenných papírů a od roku 1858 se v rakouském průmyslu projevila hluboká odbytová krize. Habsburská monarchie se zapojila do širších mezinárodních kapitálových souvislostí, což se tehdy projevilo spíše v negativním smyslu.

Podle dnes už téměř zapomenuté Lescurovy práce o periodicitě nadvýrobních krizí v hospodářském vývoji 19. století se odrážela investiční činnost v průmyslu v letech 1852–1857 v přeměně západoevropského bankovního systému.<sup>1</sup> Vznikly banky, jako byla Disconto-Gesellschaft v Berlíně, Bank für Handel und Industrie v Darmstadtu, a především Crédit mobilier v Paříži, banka založená roku 1852 bratry Péreirovými. Zatímco depozitní banky anglického typu přijímaly vklady převážně pro účely peněžního trhu, vývoj soukromého kapitálu v evropském kontinentě vedl ke vzniku bank, které se přímo účastnily podnikání v průmyslu a dopravě vlastním kapitálem i zprostředkováním mezi různými skupinami kapitalistů. Banky se začaly zajímat o co nejširší uplatnění na evropském trhu. Pařížská banka Crédit mobilier, která za konjunktury první